

Bethlen Gábor országalkotó politikája.

(Harmadik, befejező közlemény.)

III.

A történelmi jelenségek közül azoknak van maradandó hatásuk s a korviszonyok által parancsolt alkalmazkodáson túlmenő, nemcsak azokhoz viszonyított, de az egyetemes történelmi szemponthoz mérve is igazi abszolút értékűk, amelyek a továbbfejlődésre hatottak. Bethlen hadi és diplomáciai működéséről azt mondhatjuk, hogy azok ilyen hatást csak indirekte gyakoroltak. A fejlődésre legfőnnebb annyiban hatottak, amennyiben általuk a fejlődésre káros, vagy éppen végzetes beavatkozások hártottak el. Értékességük tehát nem eredményükben van, hanem magára az eredményre is valamely immanens értékfogalomból háramlik az értékesség jelzője.

De mi az az immanens értékfogalom, amelyből fény árad a történelmi jelenségekre? Mi az értékes tett és ki az értékes ember?

Világosságot deríteni e kérdésre leginkább úgy tudunk, ha a cselekedetekben bennerejlő *célfogalom* immanens megértésére jutunk. Igaz, hogy a kozmosz jelenségei összességének célját kutatva a metafizika ködébe tévedünk, de ha nem az egész mindenséget, hanem annak csak elhatárolt darabjait nézzük, akkor olyan abszolút célfogalmakat tudunk kapni, amelyek azon az elhatárolt területen mozgó életre örökké igazak és általánosak.

Ily elhatárolt területen mozog az emberiség élete, amelynek öntudatos és öntudatlan nyilvánulásai mint erők egy közös eredőben egyesülnek s ezen eredő iránya az egyetemes és immanens cél felé mutat.

Az életnyilvánulásban az ember önmagát állítja, de akadályai miatt hiányosan és botorkálva. Az abszolút cél, amely magában érthető és általános érvényű: *a hiánytalan önállítás, a tökéletes öntét*. Minden, a mi él, azért él, hogy önmagát kifejtse. Ezt, mint célt hordja magában minden élet s ebben egyszersmind benne van az életnek, a történelemnek minden problémája, az emberi nagyság problémája is.

Az emberi élet célja a hiánytalan önállóság. Ebben a célban van az abszolút érték s minden cselekedet onnan nyeri becsét, hogy ezt a célt szolgálja. Mentől jobban szolgálja s mentől több akadályt hárít el az öntét útjából, annál értékesebb.

Maga a társadalmi berendezkedés is nem önmagában becses, hanem azért, mert az ember sikeresebb önállóságát mozdítja elé. Az egyéni élet fönntartó funkciói magának az életnek megmaradását, kifejlését s a magában adva levő tartalom érvényesítését szolgálják. Erre való a társadalom is. Eszközi becsé van, amelyre az egyéni öntétekből hárul az értékesség jelzője. A fejlődés éppen azt jelenti, hogy az egyén önállósága mindig sikeresebb lesz, mert módokat talál az akadályok elhárítására. Primitív fokon a fiziológiai funkciók önállósága is sok akadályba ütközik, előbb azokat kell elhárítani. Fejlettebb fokon, mikor már az anyagi megélhetés gondját a jól berendezett gazdasági organizmus kisebbé teszi, mind fokozottabb mértékben tud érvényesülni a lelki élet. Hogy ennek akadályai is elháruljanak, arról is gondoskodik a magát mindenáron érvényesíteni akaró, az életjogát magának követelő szellem s halad küzdelmesen, de biztos nézéssel a cél felé. Száz meg ezer generáció küzdelme árán csendes előrejutással vagy forradalmi érvényesüléssel, sőt olykor visszahanyatlással, de új fellendüléssel is kiköveteli magának az ember a maga zavartalan önállóságát s *ez a fejlődés*. Ennek jelenségei adják a történelmet.

Ez a folyamat nem egyenletes emelkedés, nem is szabályos hullámzás, hanem — legalább előttünk úgy látszik — zűrzavaros, végére mehetetlenül szabálytalan mozgás, de az egész út mégis emelkedés. Ma több ember tudja magát ktfejteni s többet tud önmagából állítani, mint az út kezdetén.

A fejlődés parancsszava teremtette meg a társadalmi szervezethez, hogy annak védő és alkotó intézményei által az ember önállósága biztosabb legyen. Ezért a társadalom értékes, mert a legfőbb érték szolgálatában álló eszköz. Következőleg értékes emberek azok, a kik a társadalmi konszolidációt s ezáltal a társadalom alkotó erejét elősegítették, vagy növelték, mert közvetve ezáltal az ember abszolút célját szolgálták.

Bethlen Gábor tetteiben ilyen értékek megvalósulását látjuk. Ő nemcsak hadvezér és diplomata, de társadalomszervező is volt, mert egy olyan területen, amelyen az egyetemés fejlődést gátló körülmények akadályozták, olyan útra igyekezett terelni az emberi életfolytatást, a melyen céljához közelebb juthatott. Ezért neveztük az ő kormányzását *országalkotó politikának*. Tetteinek állandó értéke ebben az országalkotásban van s még hadi és diplomáciai ténykedései is ebből a szempontból lesznek maradandó becsük. Maradandó becsüket azon-

ban indirekt hatásukkal érték el, mint *védelmi intézkedések*, amelyeknek oltalma alatt zavartalanul létesülhettek *az alkotások*.¹

Mikor Bethlen erdélyi fejedelem lett, akkor már megvoltak az erdélyi társadalom konszolidációjának alapjai azokban az intézményekben, amelyek különösen a kápolnai unió óta fejlődtek ki. Új alapokat nem kellett, nem is lehetett teremteni, de a meglévőkhöz ki kellett fejleszteni az egységtudatot, hogy az országnak védelmi ereje, anyagi berendezettsége és kulturája a nagy föladatoknak megfelelő ellenállásra tegyen szert. Különösen anyagi téren már Bethlen elődei is sokat tettek arra nézve, hogy a teherviselést a viszonyok által megengedhető legáltalánosabbá tegyék. Erdély a fejedelemség előtt igen csekély anyagi terhet hordozott, mert a székelyek nem adóztak és semmi terményadót nem szolgáltatnak, a szászoknak igen csekély állandó összegben megállapított taxája alig volt számottevő összeg, az oláhok pedig az ötveneden kívül (a mi igen kevésre ment) semmi sem fizettek s még a dézsma alól is föl voltak mentve az olyanok kivételével, a kik előbb dézsmaköteles helyekre költöztek. A nyugati megyék portái hordozták a legfőbb s úgyszólván egyedül számottevő anyagi terheket, mert itt a gazdasági berendezés azonos volt a magyarországgal.

A XV. században már némileg változott a helyzet, különösen Mátyás gazdasági reformjai következtében, mert a *tributum fisci regalis* Erdélybe is behozatott és az oláhokra is kiterjesztetett. De hogy a megyék még mindig mennyivel többet jelentettek gazdaságilag, mint a többi rész, az kitér a 1493-iki szebeni gyűlés végzéseiből, amelyek szerint a hét megye adója 31.500 forintra ment, holott a szászok cenzusa csak 7650 forintot tett ki. Ugyanakkor már szokássá vált, hogy a szabad városok külön taxával rovatnak meg s a székelyek is rendkívüli segélyt ajánlottak fel.

Az önálló állami berendezkedés idején azonban már nem lehetett respektálni a sokféle immunitást, mert a régi vajdai uradalmak s a lefoglalt egyházi birtokok jövedelme sem volt elég arra, hogy az állami élet szükségleteit fedezze. Az erdélyi fejedelmek arra törekedtek, hogy a társadalom minden rétegét amennyire a rendiség szelleme engedte, teherhordozásra bírják.

Bethlen Gábor első országgyűlése (1613 október) 9 forint félévi kapuadót vet ki, de úgy, hogy a szászok is kapuszám szerint fizessék. Tehát már nem egy összegben megállapított taxát fizetnek, hanem

¹ Bethlen Gábor alkotásait, a melyek Erdélyt országgá alakítani segítették, itt nem fogjuk részletesen feltárni, mert terünk nem engedi a részletekben való elmerülést. Meg kell elégedniünk a probléma általános fölvetésével és azoknak a főbb kérdéseknek érintésével, amelyeknek részletes feltárásában volna a meggyőző erő. Az ezutáni sorok tehát csak mintegy vázlatát adják a kérdés megoldásának.

aránylagosan viselik a terheket. Ettől kezdve a megyék, a szászok és a részek egyenlően adóznak és pedig szinte évről-évre súlyosabban. A kezdetben 8—9 forintban megállapított félévi adó egy pár év alatt 11—12 forintra emelkedik, 1623-tól pedig 22—24 forintra is felhág. Igaz, hogy az erdélyi porta több terhet elbirt, mint a magyarországi, mert rendszeren több jobbágygazda lakott rajta, de azért még így is nagyobb volt az adóteher itt, mint a királyság területén bármikor a XVII. században. Az a körülmény, hogy e nagyra fokozott anyagi szolgáltatást éppen a kiváltságokat féltékenyen őrző és egységtudatra nehezen jutó erdélyi nemzetek szavazták meg zúgolódás nélkül s fizették oly lelkiismeretesen, hogy a kincstár szükségét sohasem szenvedett, arra mutat, hogy Bethlen Gábor teljes tudatában volt országszervező szerepének s az addig széthúzó elemeket az egy célra hatás gondolatáig bírta emelni. Nem lehet nagy jelentőséget tulajdonítani az országgyűlési végzések bevezető soraiba foglalt lojális áradozásoknak, mert az általán a kor divatja volt, de minden körülményt egybevetve mégis némi őszinteséget kell látnunk azokban a folyton ismétlődő hódolattal teljes szavakban, a melyek a törvényszövegek előtt a három nemzet köszönetét, elismerését és háláját fejezik ki a fejedelemnek azért az országlásért, a mellyel Erdélyben nyugalmat és zavartalan gazdasági életet teremtett. A Báthory Zsigmond korától évtizedeken át folyton hangoztatott nyomorúság, gazdasági romlás s ennek következményeképpen a társadalmi szétszűllés panaszaihoz szokott fület kellemesen lepi meg az 1619 évi kolozsvári országgyűlés törvényei 8. pontjának eme kezdő mondata: „*Istennek kegyelméből ez országban minden bőség vagyon*“. Ugyanazok a rendek mondják ezt, a kik minden adó megszavazás előtt elsírták, hogy noha szegényes és nyomorult állapotban vagyunk, leégtünk, török-tatár hordta el marhánkat, búzáinkat, mégis kénytelenek vagyunk némi adót megajánlani.

Szembetünő növekedést mutat a szabad- és mezővárosok teherbirása is. Kolozsvár taxája 1614-ben 300 frt. volt, 1616-ban 700 és 1624-ben már 2400 frt-ra emelkedett. A többi város nem mutat ugyan éppen ilyen nagy arányú vagyoni gyarapodást, de egy sincs, a melyiknek taxája ne emelkedett volna.

Pedig a rendes kapuadón kívül más anyagi terheket is vállaltak a nemzetek és a városok. Ilyenek voltak a követek költségeire megszavazott járulékok, a melyekben még a székelyek is osztoztak, valamint a fejedelmi székváros, Gyulafehérvár, felépítésére elvállalt pénzbeli terhek és munkaszolgáltatások. Rendszeren volt még külön hadi adó is a gyalog katonaság zsoldjának fedezésére, a melyet a megyék, a részek és a szászok fizettek, mert a székelyek fejenként katonáskodtak.

Az anyagi teherviseléstől általán most is a székelyek írtóztak leg-

inkább. Nekik súlyosabb katonakötelezettségük volt, mint a két másik nemzetnek s e miatt, de mert kiváltságuk is nekik volt a legősibb és talán a legféltékenyebben őrzött s a fejedelmek is ezt respektálták leginkább éppen a tőlük nyert kitünő védelmi erő miatt, nem igen vállaltak anyagi terheket. Kapuadót, vagy taxát teljeséggel nem, legfennebb rendkívüli esetekben és rendkívüli címeken szavaztak meg némi önkéntes terhet, de ezt sem az országgyűlésen, hanem mindig csak saját külön nemzetgyűlésükön.

Pedig Bethlen Gábor idejében már nagyon megcsappant az ők híres katonai erejük.

Az 1622. évi országgyűlés fejedelmi propozícióiból s magának az országgyűlésnek artikulusaiból tudjuk, hogy egy néhány évtized alatt tízezerre ment azoknak a székelyeknek száma, akik magukat önkényt jobbágysorsra adták, hogy ezáltal minden tehertől megszabaduljanak. Mint jobbágyok a szabad székelyek között nem katonáskodhattak, kapuadót pedig a Székelyföldön nem lehetett szedni s így adót sem fizettek.

De az ország szüksége a közérdeknek a kiváltság örve alatt ily kijátszását nem engedhette meg s Bethlen erélyesen teremtett rendet a Székelyföldön. Lustrát tartatott s az országgyűlésnek előbb kimondott végzése alapján megállapította, hogy kik igazán jobbágyok és kik szabad székelyek, az előbbieket adófizetésre kényszerítette, az utóbbiakról pedig hadi szolgálatot követelt.

Eljárásában a törvény és a méltányosság vezette és ezt maguk a nemzetek is érezték és kifejezésre is juttatták. Nem éppen erre a dologra vonatkozik ugyan, de mégis a székelyekkel szemben alkalmazott szigorúság megnyugtató hatását mutatja az 1616-iki alvinczi tábori országgyűlés izenete Homonnay Györgynek, a melyben visszaútasítják a Bethlen ellen szórt rágalmakat, mondván:

„Az székelység közül, kik harczban nem menésért — fejeken, jószágokon maradtanak vala, hogy az tisztviselőktől marhájukban, jószágokban meg ne károsíttassanak, — ő nagysága egy hónapig való zsoldos dolgozókat kívánt rajtok Fejérvár épületire, és azt is az országnak közös javára fordította; ki vádolhatná méltán érte? Hogy pedig hazánkat ő nagysága ilyen szorgalmatossággal építi, örökké háládatossággal tartozunk mindnyájan érette, mert ugyanis több vagy on 25 esztendőnél is, hogy egy fejedelem is hazánknak erősségin ilyen hasznos épületeket nem cselekedett, mint ő nagysága az harmadfél esztendő alatt“.

E sorok híven tükrözik vissza a négy év előtt még pártos, szétválni készülő, semmi közös célt nem látó erdélyi rendek harmonikus együttérzését, a melyet a fejedelem szigorúsága, anyagi áldozatokat kívánó kormányzása már nem zavart meg, mert hiszen *mindent az ország közös javára fordít*.

Valóban gazdasági kormányzata nemcsak az áldozatok követeléséből állott, hanem igyekezett megteremteni a rendezett gazdasági életet a teherbírásnak és a társadalmi konszolidációnak szilárd alapját.

Az államkincstár főjödelemforrását, de a felségjogok gyakorlásának is egyik alapját az úgynevezett fiscale bonum-ok szolgáltatták. A zavaros időkben azonban ezek nagyrészt idegen kézre kerültek, hol könnyelmű adományozás, hol erőszakos foglalás, hol pedig zálogképpen. Az 1613-iki országgyűlés már intézkedett ezeknek méltányos visszafoglalásáról vagy — ha zálogban voltak — visszaváltásáról. A fejedelem azonban igen óvatosan járt el ebben a kérdésben. Erőszakosan nem akart fellépni, mert jól tudta, hogy nem szabad a nyugalmat megbontania. 1615-ben aztán összeírták és törvényben mondták ki, hogy melyek a kincstár uradalmi és jövedelmei. Ezeknek visszaszerzésére méltányos eljárást állapítottak meg, a melynek érvényesítése lehetőleg sérelmet ne idézzon elő. 1622-ben ezt a törvényt meg kellett újítani. Bethlen ugyanis az országgyűlés végzéseit is meghaladó méltányossággal kezelte az uradalmak visszaváltása ügyét s habár háborúi, diplomáciája és udvartartása rengetegbe került, óvakodott attól, hogy magánjogi sérelmek előidézésével országa nyugalma és a már meglehetősen elért egységét zavarja. A diplomáciájában annyiszor csodált előrelátása és mérséklete itt is s általán egész belső kormányzatában érvényesült s a viszonyokkal való megalkuvás jobb politikának bizonyult, mint az erőszak.

Azért elérte, hogy az idegen kézre került harminczadok, sóaknák, egyéb bányák és vashámorok, valamint a kincstári uradalmak, a melyeket 1588 után foglaltak vagy zálogosítottak el, nagyrészt megint kincstári kezelésbe kerültek, jó karba tétettek és állandó és biztos jövedelemforrássá szolgáltak. Bethlen költséges háborúit országa súlyos megterhelése nélkül tudta folytatni s anyagilag igen jól konszolidált országot hagyott utódjára.

A XVII. század magyar országgyűlései igen keveset foglalkoztak gazdasági politikával. E téren is inkább a sérelmek orvoslása körül folytak a tárgyalások, a mi a védelmi intézkedések örökösen sürgős voltában találja magyarázatát. Erdély Bethlen alatt nyugalmat élvezett s így a gazdasági politika is alkotó jelleget öltött és pótolhatta a letűnt századok mulasztásait. Az eredmény az lett, hogy az eddig külön életet élő s a közös célokat csak a kiváltságok engedte korlátok között szolgáló elemek között állandó és tudatos kölcsönhatás indult meg. Ehhez azonban olyan középponti kormány kellett, a mely az állami egység szülte közös érdeket harmóniába tudta hozni a különös érdekekkel. Bethlen országzásának első négy éve ezt a munkát végezte el bámulatos türelemmel, önmérséklettel, de a célát tisztán látó következetességgel. E konszolidáció érdeke kívánta azt a békés politikát, a mely még megaláz-

tatások, némi területveszteségek árán is fenn kívánta tartani minden ellenséggel szemben a békét. A diplomáciában a józan önmérséklet, a belpolitikában, a gazdasági életnek minden elemre nézve üdvös reorganizációja teremtette meg azt az állapotot, hogy a fejedelem a saját országában megingathatatlan talajon állott. Személyének népszerűsége, szeretete, az iránta való bizalom nőtön nőtt, mert kormányának hasznát, becsét érezték. Ez pedig javára vált magának az egységes kialakulásnak.

Fejedelmi proposíciói s az ezek alapján készült országos törvények és fejedelmi rendelkezések a gazdasági élet minden ágára kihatottak. Itt különösen két nevezetes dologra kell figyelmet fordítanunk, a melyek az akkori idők gazdasági viszonyai között nagy hatásúak voltak s bizonyos tekintetben újjátásoknak is nevezhetők.

Egyik az 1625 évi pénzügyi egyezmény, másik az iparügy országos rendezése.

Ismeretes dolog, hogy a XVI—XVII. század gazdasági életének milyen nyomasztó terhe volt a pénzügy rendezetlensége. A sohasem elég és folyton rosszabbodó belföldi pénz mellett rengeteg idegen pénz volt az országban, amelynek egységesen elfogadott értéke nem volt, de nem is lehetett, mert az egységes pénzalap is hiányzott. A kereskedők a vásárlótól rendszeren olyan értékben fogadták el a pénzt, a milyenben nekik tetszett, ellenben különösen a jobbágyokat elárasztották értéktelen aprópénzzel, a melyet az adószedők és harminczadosok adóban és vámokban nem fogadtak el. A jó pénzt a maga értéktelen dénárjaival hallatlan áron vásárolta meg a paraszt, hogy a fiskus részére adót, vámot fizethessen. A kereskedelmi életet így rendkívül megbénította a jó pénz hiánya és a bizalmatlanság. Bethlen előbb a régi módokon próbált segíteni ezen a bajon. Főleg kiviteli tilalmakkal, amelyeket az állatokra, bőrre, rézre, aranyra, ezüstre, sőt 1618-ban a görög kereskedőket illetően még a *pénzre is* kimondott. Ámde ez bénítólag hatott a forgalomra s a kiviteli tilalmakat mindegyre föl kellett függeszteni. Amilyen mértékben nőtt Lengyelországgal s a két oláhvajdasággal, sőt a török birodalommal is a kereskedelmi forgalom, olyan mértékben szaporodott a rossz pénz s az idegen pénzek beözönlésével a tájékozatlanság, valamint az árucikkek bizonyos egységes értékben mért limitálásának lehetetlensége. Ez az ipart is akasztotta fejlődésében. Sokféle kísérletezés után 1625-ben gyökeresen akarta végét vetni a fejedelem a pénzügyi bajoknak. Egyezményt kötött a császárral és a lengyel királlyal, a mely szerint Magyarországon, Erdélyben és Lengyelországban ugyanazon értékű és formájú pénzek legyenek forgalomban s ezeket kölcsönösen mind a három országban elfogadják. Tényleg az eddig forgalomban volt sokféle pénzt bevonatta, az egyezményben megállapított értékű új

pénzt veretett s az 1626 év februárjában kiadott rendeletével e radikális megoldásnak érvényt is szerzett. A következő évi országgyűlés is magáévá teszi a fejedelem eljárását s törvényt hoz az új pénz elfogadásáról s a régi beváltásáról. Erdélyben bevált az ujítás, legalább az 1628 évi országgyűlés tárgyalásaiból ezt lehet kiolvasni, azonban Magyarországon úgy látszik, nem tudtak érvényt szerezni a pénzügyi egyezménynek. Ott azután is sok a panasz a pénz rosszasága miatt.

A másik nevezetes intézkedés az iparügy rendezése volt. Az akkori ipari rendszer, amely a czéhek védelme alatt módokat tudott találni a fogyasztó közönség kizsákmányolására, megkívánta, hogy az árak alakulása bizonyos hatósági ellenőrzés mellett történjék. Magyarországon a vármegyéknek és a városoknak volt joguk arra, hogy saját területükön árszabást (limitációt) készítsenek s maga az országos törvényhozás igen keveset törődött az ipari élet szabályozásával. Csak elvéve taláunk a Corpus Jurisban a XVIII. századig olyan törvényt, a mely az iparüzésre vonatkoznék vagy épen annak országos felkarolását, szervezését vagy ellenőrzését czélozná.

Erdélyben Bethlen Gábor teszi az iparügyet az országos törvényhozás tárgyává s *ő szervezi az első állami iparhatóságot*, természetesen az akkori idők gazdasági rendjének szellemében.

A pénzügy zilált állapota s a vásárlók ebből folyó méltánytalan helyzete és védtelensége adta a fejedelemnek azt a gondolatot, hogy a limitációt kivegye a helyi hatóságok kezéből s országos üggyé tegye. De nem járt el erőszakosan, hanem az iparosok és a fogyasztók érdekeinek méltányos kiegyeztetésén fáradozott. Így 1625-ben értekezletre hívta az erdélyi kereskedőket, hogy az árucikkek árának megállapítása tárgyában őket meghallgassa. Ezek azonban feleslegesnek találták a limitációt s a pénz értékének ingadozására hivatkozva a szabad adásvétel mellett nyilatkoztak. Ámde éppen a pénzügyi zavarok következménye volt, hogy a kereskedők a vásárlókat kijátszhatták s így érthető ugyan, hogy ők a limitáció ellen nyilatkoztak, de a fejedelem a fogyasztók érdekét akarta első sorban megvédelmezni. Ezért aztán egy bizottságot küldött ki, amelynek hivatása lett a pénz értékét megszabni s az iparcikkek árszabását ebben a megszabott pénzértékben állapítani meg. A bizottság terjedelmes munkálata el is készült s az országgyűlés ezt még ebben az évben törvénybe iktatta. E törvény kimondja, hogy az országból, valamint a szomszédos országokból szerzett tájékoztató adatok alapján minden évben új árszabás készüljön s ezt a kereskedők és fogyasztók egyaránt kötelesek megtartani. Ilyen árszabások tényleg a következő években is történtek s hogy azokat meg is tartásák, előbb egy felügyelő, *később egy három tagból álló hatóság választatott a törvény végrehajtására*. E terjedelmes munkálatok nemcsak árszabások,

hanem az ipari munkaadók és munkások, valamint az adás-vevés viszonyait tételesen szabályozó törvények. Így nemcsak Erdélyben, hanem egész Magyarországon az első kereskedelmi és ipari törvényhozás egységes és országos érvényű munkája Bethlen Gábor gazdasági politikájának dicsősége.

Az országalkotó politika szempontjából úgy ezek, valamint számtalan egyéb gazdasági intézkedések igen fejlesztő hatásúak voltak. Köztudomású tény, hogy Erdély népe Bethlen alatt kedvezőbb vagyoni körülmények közé jutott, mint a milyenben ezelőtt való időkben volt, a mit nemcsak a teherbíró képesség emelkedése, de az a körülmény is mutat, hogy az építésben, a műizlésben, a magasabbrendű szellemi szükségletek kielégítésében mind nagyobb az áldozatkészség. A fejlettebb, haladottabb élet megnyilatkozásait igen sok téren szemlélhetjük, ha Erdély régi művészeti, ipari, gazdasági, hadi, templomi régiségeit vesszük szemügyre s összehasonlítjuk a XVII. század első felének emlékeit az azelőttiekkel és az azutániakkal. A Bethlen által gazdaságilag is fejlődésképes alapra hozott társadalmi konszolidáczióknak megnyilatkozása az a jellegzetes, stilusos produkció, amely különösen a Rákócziak korában, de már Bethlen alatt is minden anyagi és szellemi alkotásban egy határozottan kicsillanó erdélyi szellemet fejez ki. Az erdélyi lélek kisügárgása a XVII. század első felében számra és értékre is úgy anyagi, mint szellemi projekciókban a legbecsesebb, mert a legsajátosabban erdélyi. Az alkotások értékét a beléjük vitt egyéni sajátosság szabja meg, mert csak ez ad nekik mástól elütő jelleget s épen ezért csak így jelenthetnek a kulturára nézve vagyongyarapodást, gazdagságot. Az önálló fejedelemség megszűnte után elhatalmasodó „német világ“ főleg épen az anyagi kulturában törte meg ezt a sajátos erdélyi szellemet s hozta a küzdelmes, de magát állító alkotás szelleme helyére az utánzás silányabb, értéktelenebb, de olcsóbb és könnyebb produkciójának sorvaszfó lehelletét. A külön állami élet s az ezáltal megteremtett közös érdekeknek feltétlenül ki kellett fejleszteniök a jobb gazdasági konszolidácziót s ennek alapján a sajátos erdélyi szellemnek alkotásokban való megnyilatkozása elmaradhatatlan volt. Hogy ez a fejlődésbeli állapot éppen Bethlen alatt következett be, az nem véletlenség, hanem a nagy fejedelem országszervező kormányzatának szükségszerű következménye volt.

Szervező munkájának sikere sehol sem volt nagyobb, mint gazdasági téren, mert hiszen a külömben sokféleképpen széttagolt társadalmi elemek ezen a téren voltak leginkább egymásra utalva s így a kölcsönhatás is ezen lehetett a legállandóbb, tehát legeredményesebb.

Azonban Bethlen más úton is állandóbbá és tudatosabbá akarta tenni az erdélyi társadalmi elemek kölcsönhatását, csakhogy — már

életének és kormányzatának rövidsége miatt is — kevesebb eredménnyel. Igen sok dologban nem jutott tovább a kezdeményezésnél s így inkább csak azt állapíthatjuk meg, hogy mit akart s minő programmot jelölt meg utódai s általán az erdélyi belső politika számára. Különben is egy olyan nagy problémát, mint a milyen egy nagy terület népességének társadalommá szervezése, nem egy ember, hanem csak emberöltők oldhatnak meg.

Uralkodása első éveiben nagy buzgalmat fejtett ki a *három nemzet Uniója* megerősítésén és szorosabbá tételén. Erre az adott viszonyok sürgetően is kényszerítették, mert Báthory Gábor kormányzata és kalandos külpolitikája megbontani készült az Unió eredeti szervezetét és célját. Tudjuk ugyanis, hogy különösen a szászok között igen nagy pártolásra talált az a porta által is szított gondolat, hogy Erdély a három nemzet külön szervezkedése által szakadjon három részre, három vajda alatt. Ennek hívei a székelyek és a magyarok között is voltak, habár tagadhatatlan, hogy Erdély egységének s állami életének, magának a a fejedelemségnek is legbiztosabb támasza mégis a hét megye volt s a legdivergensebbeknek a szászok mutatkoztak.

Mikor azonban Bethlen fejedelem lett s a háromfelé szakadás tervét a porta elejtette, akkor a szászok is fordítottak egyet politikájuk szekere rúdján s éppen az Unióban való tömörülést akarták felhasználni a fejedelem ellen. Ennek az általuk elgondolt tömörülésnek azonban éppen nem az állami és társadalmi egységet kellett volna szolgálnia, hanem inkább azt célozta, hogy a három nemzet a maga külön jogai és kiváltságai védelmére lépjen újra és tömörebben szövetségre a fejedelmi hatalom ellen. A szászok ezen magatartásának oka eléggé ismeretes s nincs is mit nagyon csodálkoznunk rajta, ha ismerjük Báthory Gábor erőszakoskodásait, a melyeket velük szemben s általán a tőle elpártolók ellen tanusított. Bethlent még nem ismerték, nem tudták, hogy mit várhatnak tőle s így első sorban is támaszt és szövetséget kerestek az esetleg bekövetkezendő fejedelmi elnyomás és zaklatás ellen. E támaszt és szövetséget részint Bécsben, részint az Unióban akarták megtalálni. Mialatt Bethlennel Szeben átadása s általán meghódolásuk feltételei felett tanácskoztak, azalatt (1613 december 24.) fölhívást küldtek a vármegyékhez és a székelyekhez fölszólítván őket, hogy az Unió megerősítésével kössenek új szövetséget jogaik és kiváltságaik védelmére. Erre azonban nem volt szükség, mert Bethlen úgy a szászokkal, mint a székelyekkel szemben a legnagyobb engedékenységet tanusította annyira, hogy a leginkább vele tartó magyar nemzet közvéleménye sokallotta is a fejedelem engedékenységét. Vele szemben tehát nem kellett az Uniót jogvédelemre szervezni, de az újrászervezési gondolatot felhasználta maga a fejedelem a középponti kormány s az állami egység megszi-

lárdfítására. Ezáltal a három nemzet egységét arra a rendeltetésre akarta visszatérlni, a melyet már a XV. századbéli vajdák jelöltek ki számára: az eredetileg önvédelemből keletkezett egyesülést védelmi jellegéből kivetközvetve a középponti hatalom alkotó munkájának szervévé tenni. Martinuzzi is ezt tette, a midőn Erdély alkotmányának alapjait az Unióra fektette, csakhogy a Báthoryak szerencsétlen politikájával szemben a három nemzet megint kénytelen volt védelmi szervezetté alakulni. A mit a Báthoryak az állami és társadalmi egységen rontottak, azt most Bethlen Gábornak kellett jóvátennie az Unió újjászervezésével.

1614 februárjában adta ki Bethlen az Unió újjászervezésére irányuló propozícióit. Ezeknek pontozataiból az a gondolat látszik ki, hogy a fejedelem az Unióban az erdélyi politikai élet tudatos hordozóját és mintegy reprezentálóját akarta kifejleszteni s mindazokat a kérdéseket és főleg anyagi terheket, a melyek kifejezetten Erdély önálló államiségéből származtak, az Unióra kívánta ruházni. Az ő tervei szerint az Unió az erdélyi politikai nemzet, a mely egyenlő jogú, de egy közösségnek ugyanazon célra törekvő különböző elemeiből áll. Ezek kiváltságaiak keretében sajátos céljaikat tovább szolgálják, de a mikor mint Unió vannak együtt, akkor e sajátos szolgálataik eredményeit a közösség, az egység javára tartoznak feláldozni. Ezért módokat kellett keresni arra, hogy a három nemzet között az állandó kölcsönhatás ne csak anyagiakban, de politikai érzékenyességben is meglegyen. A propozíciók kimondatni akarják, hogy az Unió tagja csak a három nemzet lehet s abba más testület, vagy magánszemély be nem léphet. A rendi társadalmi szervezet gondolatvilágában ez természetes volt, hiszen a politikailag már régóta szerepet játszó és műveltségénél fogva magasabbra jutott kiváltságosok egységbe szervezése nem történhetett meg úgy, hogy az addig politikailag súlytalan és csekélyebb műveltségű jobbágyok és oláhság is azonnal ugyanazon szervezetbe vonassék. Azokat előbb olyanná kellett fejleszteni, hogy vagyoni és műveltségi súlyoknál fogva méltóan lehessenek egyenlő alkatelemei a társadalmi szervezetségnek. Erre pedig más mód kínálkozott. Az Unió tehát csak az akkori politikai nemzet kialakítására nyújtott alapot.

Kimondatni kívánta továbbá a fejedelmi előterjesztés, hogy a három nemzet egyenlő terhet hordozzon úgy békében, mint háborúban; a portára küldendő adók és ajándékok költségei részben, a külföldi követések anyagi terhei, valamint a fejedelmi főváros felépítésének gondjai egészen az Uniót terheljék a jobbágyok minden terhelhetése nélkül. Ezen anyagi kötelezettség rendszeres hordozására állítson fel az Unió egy „aerarium publicumot“ s egy ellenőrző és végrehajtó hatalmat a „septemvirátust“, a melynek 2—2 tagját a nemzetek válasszák, egyet a fejedelem küldjön ki. A szászok a fejedelmet és a más két rendet háború esetén tartozzanak falaik közé befogadni.

Világosan látszik e pontokból, hogy Bethlen célja ezzel az országos politikának egy gondolat körül való kifejtése volt. Azt akarta, hogy a politikai törekvésekben is divergáló elemeket egységtudatra nevelje s ez által a társadalmi konszolidációt ezen az igen nevezetes téren is előkészítse.

Csakhogynem itt olyan akadályokba ütközött, a melyeket sohasem tudott teljesen legyőzni, habár tagadhatatlan, hogy fáradozása nem volt éppen eredménytelen.

Akadályra a szászoknál talált. Ezeket a külön nyelv, vallás és műveltség s az ennek fennmaradását támogató sok királyi és fejedelmi szóval szentesített immunitás mindig külön útra ragadta. Náluk rendszeren támogatásra találtak az erdélyi államegység gondolatát megbontó törekvések, a melyeknek igen sokszor adtak tápot a fejedelmek által elkövetett sérelmek. A szászok örökös panaszait s széthúzó törekvéseit saját céljaira tudta fölhasználni a bécsi politika, a mely minduntalan beavatkozással, segítséggel biztatta őket. Ebben bizva s a tőlük távolabb eső magyar királytól az immunitások fokozottabb tiszteletben tartását remélve, mindig meghallgatták a bécsi biztatásokat, a melyek a fejedelemség ellen való szervezkedésre tüzelték a szász vezetőket.

Ezért az Uniónak Bethlen tervei szerint való újjászervezését sem helyeselték, mert függetlenségüket féltették tőle. Az 1614. évi megyesi országgyűlés tehát csak részben iktatta törvénybe a fejedelmi előterjesztéseket. Az aerarium publicumot megszavazták aképpen, hogy abba minden nemes portánként 2 frt-ot fizet, a taxával nem rótt városok és a szászok 20—20 dénárt, az egy telkes nemesek pedig 40—80 dénárt. A székelyek és a nemesek lakhatnak a városokban és a szászok között is, de sok minden kikötés mellett.

Az egységes politikai gondolkodás, az erdélyi egységtudat tényleg nem alakult ki Bethlen alatt, habár évről-évre jobban közeledett a kialakuláshoz.

Az első években, amíg Béccsel a fejedelem elismertetése miatt folynak a tárgyalások, igen kevés jele mutatkozott annak, hogy a szászok hozzá akarnának simulni a helyzethez. Bethlen a végsőkig menőleg engedékeny volt velük szemben, de azért mégis meghallgatták a bécsi biztatásokat.

Mikor Bethlen 1613-ban első követségét küldötte Bécsbe, ott volt követei között egy előkelő szász diplomata is, *Benkner* János, a kit Khlesl meg akart nyerni arra, hogy a szászokat Bethlen ellen szervezze. Benkner beszélt is a szász elégtelenségekkel, mert a mikor a következő évben a király követei Erdélybe jöttek, a követek egyike, *Lassota*, állandó eszmecserét folytatott velük, a kik neki elmondták, sőt írásba is foglalták panaszukat. E panaszok a szászok elszegényedéséről, elhanya-

golásáról, politikai elnyomásáról szóltak s a császár fegyveres védelmét kérték. De ezenkívül felhívták a figyelmet arra is, hogy a porta szívesen támogatná a szász föld elszakítását és külön szervezését s ennek keresztülvitelére fel ajánlották szolgálataikat. A mozgalomból egyelőre nem lett semmi, de a szászok divergáló törekvései ezzel nem értek véget. Úgy mondják, hogy Lassota nem bizott eléggé a szászok panaszaiknak őszinteségében s ennek lett következménye, hogy Khlesl egyelőre kihagyta őket számításaiból. De ennél nem csekélyebb oka lehetett a szászok elhallgatásának az, hogy a fejedelem a portát is értesítette áruló szándékaikról s innen még 1614 folyamán fermán érkezett a szászokhoz, a melyben szigorú útasítás volt arra, hogy Bethlent a császár ellen ha kell haddal is segítsék. Ugyanakkor a végeken álló basák és a két oláh vajda is parancsot kapott Bethlen támogatására. Szóval a portára már nem lehetett számítani s ezt a szászok is, a bécsi diplomaták is tudták s egyelőre elállottak a belső szakadás tervétől.

Amíg azonban a szászoknak reményük volt a bécsi támogatásra, addig igen keményen tartották magukat a fejedelemmel szemben és szinte parancsoló-formán diktálták meghódolásuk feltételeit. Bethlen is ugyanezen okoknál fogva engedékeny volt velük szemben addig, a míg tartania kellett tőlük. Mikor azonban a portán megszilárdult állása s látta, hogy a szászok bécsi támogatásából sem lesz egyelőre semmi, mindig szigorúbban lépett fel ellenük, de mégis a jog és méltányosság tiszteletben tartásával. 1614 júliusában a fiskust illető némely quartajövedelmek követelése tárgyában az országgyűléshez útasítja őket és szigorú rendszabályokat ígér arra az esetre, ha a megválasztott szász papokat fejedelmi megerősítésre hozzá nem küldik. Ugyanezen évben a megyyesi országgyűlésen azt a követelésüket is kénytelenek elejteni a szászok, hogy a portára külön követséget küldhessenek. Bethlen szilárduló helyzete annyira óvatossá tette őket, hogy szintén ebben az évben a más két nemzettel együtt közös felterjesztést tettek a királyhoz a Bethlen által követelt várak visszaadása tárgyában. Tehát igyekeztek hűséges alattvalóknak látszani, holott ugyanakkor Lassotával is tárgyaltak s titkos felterjesztésükben Bethlen ellen kértek német katonákat.

Mindezek eléggé mutatják, hogy a szászok nem igen érezték át a politikai összetartozás szükségét s így teljesen indokolt volt Bethlennek az a törekvése, hogy az Uniót a politikai egység alapjává tegye. Kiméletes, magamérséklő és főleg igazságos bánásmódjával, valamint gazdasági téren végzett nagy hatású alkotásaival rendre annyit el is ért, hogy a szászok is megkedvelik személyét és kivonják magukat az ellene készülődő szervezkedésekből. 1616-ban már őszintén tiltakoztak az ellen, hogy a Homonnay-féle lázadásban részük volna. Bethlen is mindig jobban-jobban be akarja őket vonni a társadalmi kölcsönhatásba s úgy

a törvényhozás révén, mint más kormányzati és diplomáciai ténykedése kapcsán igyekezik az államéletben nekik jogokban, terhekben, kötelességekben és megfizetendő megbízások által is egyenlő helyzetet biztosítani, hogy ezáltal az érdekközösség tudatát erősítse bennük. De minden igyekezete mellett is csak megközelítette a célt, el nem érte. Koronként újra föl-föl tünedeznek az elkülönülésre törekvés jelei. Az első nagyszombati békekötés alkalmával (1615) például mindenképpen azt akarták fölvetni a békébe, hogy ők, mint külön nemzet mindkét császárhoz küldhessenek követtséget, de a fejedelem nélkülök sehová se küldhessen. Természetesen ebből nem lett semmi. De ennél még jellemzőbb, hogy milyen makacs eréllyel küzdöttek az ellen, hogy az Unióban egyesült más két nemzet és a fejedelem városaikban lakhassék s ott házat, földet szerezhessen. Midőn 1625-ben az országgyűlés kimondta, hogy „az fejedelmek a hol akarják, ott lakhassanak; az két náczió az városokban házat, örökséget vehessenek“, akkor elhatározták, hogy e törvény életbeléptetése ellen „utolsó csepp vérükig“ fognak küzdeni. Nem is nyugodtak addig, a míg a fejedelem hatályon kívül nem helyezte az ő kiváltságait sértő törvényt.

A századok alkalmazkodásának nagy akadálya volt a történelmi multtal bíró kiváltság s a nemzeti nyelv és nemzeti egyház által támogatott más kultúra. Ezeket az akadályokat lerontani nem lehetett. A kiváltság megsértése jóvátehetetlen hiba lett volna, a nyelvi és egyházi különállást bántani nemcsak hogy hiba lett volna, de egyenesen lehetetlenné tette a protestántizmus elvéből folyó felfogás, a mely éppen az individuálitás jogosultságát hirdette s a mely küzdelmei zászlajára is a lelkiismeret szabadságát írta. Hogy pedig ennyi különállás mellett az egység tudat ezeknek respektálásával egy magasabb elvben találja meg kifejlését, ahhoz a XVII. század izzó szenvedélyekkel és türelmetlenséggel szaturált levegője nem volt alkalmas. Bethlen korában még a vallás szabadság elve sem volt a közgondolkozásba beleítatva s a középkori rendiség szeparáló szellemét az individuálitás jogát hirdető protestántizmus egyáltalán nem vitte az egység alakulás gondolata felé. A protestántizmus kétségtelenül nagy gazdagodást jelent az emberi kulturára nézve, de e gazdagság először a sokféleségben jelentkezett, a melynek megértő egységbe jutása a fejlődésnek csak későbbi műve volt. A XVII. század éppen e sokféleség harca, a mely egymást nem érti meg s mindenik a maga kizárólagos érvényesítésére törekszik.

Erdély organizációjára éppen akkor születik meg a nagy koncepciójú alkotó, a mikor az idő szelleme az organizációra nem alkalmas. A mikor az idő alkalmasabb lett volna, a XVIII. században (ez az idő nálunk a lehiggadás kora), akkor már nem voltak Bethlen Gáborok, a kik a viszonyokhoz alkalmazkodva tovább fejleszthették volna a társadalmi alakulást.

A XVII. század türelmetlen szelleme ellenére is, — legalább előttünk úgylátszik — Bethlennek magasabb egységtudatot szolgáló kulturprogramja volt. De természetesen ez is magán viselte a század eszméjének jellegét. A kulturprogramm alapgondolata félreismerhetetlenül a XVII. század protestáns valláserkölcsei meggyőződésében gyökeredzik s a magyar nemzeti szellem tudata is csak ezen a felfogáson keresztül, ennek ideológiájába öltözködve jelenik meg. *Bethlen Gábor ország-szervező munkáját mint tudatosan átgondolt magyarosító missziót fogni fel, valóságos anakronizmus.* Akkor a politikában a nemzeti gondolat még nem volt olyan domináló, hogy egy kulturmisszió alapelveül szolgálhatott volna. Ezt a XIX. század teremtette meg s hogy mi is, más nemzetek is, régi történelmünkben jóformán csak a nemzeti szellem glorifikálását láttuk egy időben, az is a XIX. század jellemző kortünete. *A középkor történetírása a miszticizmus szellemével termékenyítette meg s annak értéképzeteihez mérte az előtte letűnt idők eseményeit, a protestáns kor történetírója polemikus művet alkot, a mikor a középkorról ír, a XVIII. század felvilágosodása radikális szellemének megfelelően kigunyolja a mult időket s a XIX. század nemzeti küzdelmeitől megittasult népek nemzeti eposszá emelik történelmüket s ennek nagy embe-reiben éppen olyan gondolkozású nemzeti hőst látnak, mint a milyen gondolat az ő lelküket tölti be.* Az objektív történetírásnak ezzel számolnia kell s megállapításait ki kell szabadítania a korszellem szülte színezésből.

Bethlen Gábor alkotásainak a nemzetre vonatkozó értékességéből ez mit sem von le, csak hogy a nemzet érdekeit a XVII. században más-ként látták és más eszközökkel szolgálták az emberek, mint ma. Bethlen Gábor pedig a XVII. század fia volt.

A protestántizmus a vallás kérdésében is a szabad meggyőződés elvét hirdette, de addig sohase ment, hogy a pld. a gör. keleti egyház, vagy a szombatos szekta tanításait épen olyan keresztyénségnek ismerte volna el, mint akár csak a római katolicizmust is. A szabad meggyő-dőzést csak bizonyos, a biblia által megengedett, korlátok között volt hajlandó elismerni, a mit maguknak a reformátoroknak némely tételhez ragaszkodó állhatatossága eléggé bizonyít. Emberi életet, társadalmi szervezetséget, kulturát mind csak a keresztyény egyház keretében tudta igazán fejlődésképesnek elismerni s a maga elvei szerint berendezett egyházi szervezet által adta az embernek majdnem mindazt, a mire mint társas lénynek szüksége volt. Az egyház a XVII. században sokkal többet adott az embernek, mint az állam. Kivált a primitívebb ember-nek. A társadalmi organizáció nagyrészt az egyház végezte el, már t. i. az, amelyekben arravalóság volt.

A protestántizmus a XVII. század folyamán — tudjuk — ortho-

doxiává merevedett; különösen Erdélyben meglehetősen centralisztikus egyházi szervezetet öltött s mivel a kálvinista egyház a fejedelem egyháza volt, társadalmi misszióját némi hatalmi súllyal is gyakorolta.

Bethlen orthodox kálvinista volt. Abból a fajtából való, amelynek tulajdonságait élesebb vonásokkal főleg a korabeli orthodox papok, — Avinczy Péter, de még inkább Geleji Katona István — mutatják. Ezek már nem a XVI. század apostol-reformátorai — Szegedi Kiss István, Dévai Mátyás, Skaricza Máté — voltak (akiknek lelke a lutheri megpróbáltatásokon keresztül jutott a hitnek sajátosan kialakult élményéhez) — hanem a dogmákban merevedő, már jól szervezett orthodox egyház papjai, akiknek hitbeli élményüknél erősebb volt az egyház missziójába vetett bizodalomuk. Vallásosak voltak, de ebben a vallásosságban több volt a disciplina, mint a lírai ellágyulásra bágyasztó vagy magasztos fellendülésre szárnyaló hit. Vallásos élményük már az egyház által kialakított keretek között mozgott, előttük már az orthodoxia, a hit-hűség, a szervezet a fő, nem a belső élmény.

Bethlen is ilyen orthodox kálvinista volt. Vallásossága nem annyira a hitnek érzelmi motívumaiból szövődött lelki élménnyé, mint inkább intellektuális meggyőződés volt a keresztyénség megváltó hivatásában, a melyet a társadalmi közösségben érvényesülő termékenyítő erőnek tartott. Ennek az erőnek érvényesítője pedig maga az orthodox kálvinista egyház, a melynek szervei hivatva vannak ezt a termékenyítő erőt az életbe bevinni s általa átítani a kulturát. Az egyház missziójában éppen ezért kulturmissziót látott s ezt ott kívánta leginkább érvényesíteni, a hol a legnagyobb szükség volt rá: a köznépnél. Ezért foglalkozott *az oláhok kálvinista hitre térítésével*, amely törekvése tehát legelső sorban a kulturmisszió gondolatából fakadt s magyarosító tendenciájára tudatosan legalább is nem volt. Nem is lehetett, mert a XVII. század társadalomépítő irányzatával, kivált a hol a protestántizmus elve és szelleme volt a ható erő, ez a gondolat nem is fért össze. Hogy a vezető magyar elemnek mégis volt az oláhokra is, más nemzetiségekre is asszimiláló hatása s ebben a kálvinizmusnak is része volt, az tagadhatatlan, de ez nem egy tudatos magyarosító politikának, hanem a fejlődés kényszerének volt következménye. A kálvinizmusnak az oláhok között való terjesztése inkább az oláh nyelv, irodalom és szellem kialakításán mint érvényesülése akadályozásán munkált.

Hogy valóban így volt, annak belátására ismerni kell az oláh nép kulturális állapotát a XVII. században.

Ezt manapság nemcsak a magyar, de az oláh történetkutatók vizsgálatai alapján is sokkal jobban ismerjük annál, hogysem vita tárgyát képezhetné az a kérdés, miszerint az oláhok kulturáltságának okait miben keressük.

A magyar kormányzatot ezért felelősségre vonni éppen úgy nem lehet, mint a hogy esztelenség volna külön vádat emelni egy ókori földesúr ellen azért mert rabszolgát tartott, vagy a középkori nemest itélni el, a miért jobbágya felett úri hatóságot gyakorolt. Mindez — egyszerűen — másként nem is lehetett, mert a társadalmi alakulás akkori fejlődési foka mint sajátos produktumait teremtette ezeket az állapotokat. Az oláhok alárendelt helyzete és kulturális elmaradottsága a történeti idők természetes fejlettsége fokának — nagyon sok összejátszó, de kikerülhetlen oknak — volt következménye. Ezért a felelősség magát a kort terheli, mint, a hogy az ókori rabszolgagazdaság vagy a középkori rendiség mai értékkel becsült igazságtalanságaiért sem felelős senki. Csak a kor.

A középkor derekától kezdve Erdélybe özönlött oláhság *olyan etnográfiai tulajdonságokkal rendelkezett, a melyekkel a rendi társadalom kereteibe másként, mint alárendelt elem, nem illeszkedhetett bele.* Jellemét megadta a nomád életmód azzal a primitív igénytelenséggel, a mely a hegyi pásztorokat a pusztai, tömegesen kóborló nomádoktól megkülönbözteti. Innen folyt laza szervezetük, igénytelenségük és súlytalanságuk. Ezt fokozta a keleti valláshoz való tartozás, a mely a szervezeti lazaság, az igénytelenség és súlytalanság mellett még azért is döntő tényező volt rájuk nézve, mert a keleti szláv-görög részben dékadens, részben primitív világ kulturkörébe vonta őket.

Ez a kulturvilág éppen alacsony színvonala és szervezetlensége miatt destruáló hatású volt azokra nézve is, a kik már magasabb fokra jutottak, de az alacsonyabban maradt elemmel a kölcsönhatást, főleg gazdasági okokból meg kellett tartaniok. Sőt e destruáló hatás kétségtelenül kiterjedt a magyar jobbágyásra is. Eloláhosodás akkor is történt, mert az alacsony színvonalú, igénytelen kulturfoknak nagy vonzó hatása van azokra, a kik egy bizonyos szellemi és gazdasági követelmények feltétlen életszükségletéig még nem emelkedtek. A műveltebb politikai nemzetekből már el nem oláhosodott senki, ezeknek az oláhokkal szemben csak asszimiláló erejük lehetett; de a magyar jobbágy legtöbbször inkább oláhosodott, mint magyarosított.

A rendi társadalom szelleme különben sem volt nagyon alkalmas arra, hogy nagytömegű primitív elemeket magasabb kulturfokra emeljen.

A társadalmi alakulás Erdélyben is a nyugati szellem hatása alatt indult meg, a melynek két jellemző irányadója a *feudalizmus* és a *római egyház*. Mindkettő erősen szervező, igénytfeleltető, társadalomalakító és művelő hatású motívumokkal töltötte meg az emberek lelkét, szemben az oláhok által képviselt primitív pásztorkodó életmóddal és a szervezetnek is, vallásnak is gyöngülő, hanyatló görögkeletiséggel. Az az elem, a mely minden erőnyilvánulásban gyöngye volt, az erősen

tagozó, kasztszellemű rendi alakulásban csak alúl maradhatott. A haladottabb élet nem szállíthatta le igényeit a primitívek elmaradottsága kedvéért, ezek pedig akarva sem tudtak volna a feudális római katolikus szellemhez alkalmazkodni. Hogy pedig a rendi társadalom kulturumkával, nevelő hatással magához emelje őket ahoz hiányzott még a szociális szellem demokratizmusa, a mely ha idők folyamán növekedett is, annyira nem lehetett önzellen és elfogulatlan, hogy a keresztyénnek sem tartott görögkeletiekre is kiterjessze kulturális hatását. Ezért az oláhok közül csak az juthatott magasabb kultúrfokra, a kít a rendi társadalom felemelt. De ez aztán nem is maradhatott se görögkeleti, se oláh, mert a régi vallás tanaiban és egyházi kereteiben és az oláhság etnikumában a rendi elemek maguk között meg nem tűrték volna. Önkénytelenül és akaratlanul átídomult katolikussá és magyarrá. Ez a folyamat tett annyi oláh kenézt magyar nemessé és magyar emberré. Senkisémit ténitette őket, de asszimilálta a magasabb fejlődési fokon álló rendi magyar társadalom. A keleti egyház szakadatlanul alább süllyedvén, annak papjai a pásztornép alacsony értelmi fokára és igénytelenségére jutottak le s így magában az oláhságban és az oláh vallásban kulturális és társadalomszervező erő nem volt.

A reformáció demokratikus szelleme reátalált a művelődésben elmaradt oláhokra már csak azért is, mert a XVI. sz. közepétől kezdve a keleti egyháznak a reformáció számára való megnyerése állandó óhaja volt a protestántizmus vezetőinek. Ma már tudjuk, hogy az erdélyi oláhok reformációját a százok kezdték meg, de mivel német nyelvű egyházi liturgiájukból nem voltak hajlandók engedni, teljes sikertelenség követte fáradozásukat. A kálvini reformáció mindjárt azon kezdte, hogy oláh énekeskönyvet és katekizmust nyomatott számunkra már a XVI. század közepén. Ettől kezdve állandóan voltak oláh református egyházközségek oláh egyházi igazgatás alatt. A magyar kálvinisia szuperintendens hatósága reájuk ki nem terjedt addig, a míg az erdélyi kálvinista egyház szervező szerepének tudatára nem ébredt s maga is az egész társadalmát átható püspöki szervezetbe nem rendezkedett be.

Az erdélyi kálvinista egyháznak ez a szervezkedő és szervei által ható korszaka a XVII. századra, Bethlen Gábor és az öreg Rákóczi György idejére esik. Ez az úgynevezett kálvinista orthodoxia kora, a melyben már megszűnik a reformációnak erős individualisztikus hatása, az egyénnek szinte szertelen magaérvényesítési joga s helyét a szociális szervezkedés foglalja el, a mely a maga utilisztikus értékálláspontján szerveket létesít, intézményeket formál, törvényt hoz, egyszóval keretek közé rögzíti a vallásos élet megnyilatkozását s ezáltal történelmi hatalommá, társadalmi alkotó erővé formálja a kálvinizmust. Ugyanezt teszi a luteránus és unitárius egyház is, csakhogy az első elszigetelő törekvéseinél,

a másik számbeli kisebbségénél fogva jóval kevesebb hatással. Az egyháznak ezen szociális szervezkedésével a dolog természeténél fogva a vallási élményről az egyházért élésre tolodott el a reformációnak előbb annyi meggyőződéssel hírdeiett vallásos felfogása, a mi a katolikus állásponthoz való közeledést jelentetett, de anélkül, hogy a főbb princípiumokat az egyház feladta volna. A kálvinista orthodoxia ellenszenvvel nézi az independens törekvéseket, pedig a reformáció lényegéből, Luther vallási élményéből leginkább az következett volna. A Bethlen Gábor által támogatott erdélyi magyar kálvinista egyház egy cenztrális-tikus társadalmi szervezet, a melynek törvényhozó, végrehajtó, kormányzó és adminisztráló szervei és egységes, dogmaszerű, ha kell hatalmi szóval is érvényesülő kormányzati elvei és kulturális követelményei vannak.

A XVII. század még nem ismerhette a felekezetnélküli államot, mert a fejlődés még ide akkor nem jutott. A kormányzat a maga feladatainak nagy részét még mindig az egyházi szervezet s az ennek alapul szolgáló vallási meggyőződés által oldja meg. Éppen a legfontosabbat: az elemek társadalommá szervezését s főleg ennek leghatalmasabb eszközét a szellemi műveltség minden problémáját.

Bethlen korában a kálvinista egyház éppen azt a fejlődés fokot érte el szociális szervezettsége s az ennek tartalmat adó lelki adottsága által, a melyen Erdély társadalmának egységgé alakítását legméltóbban szolgálhatta és szolgálta is sokkal nagyobb eredménnyel, mint amekkora róla el van ismerve.

Ennek a kulturmisszióknak csak egyik kisebb eredménnyel járó része volt az oláhok reformálására irányuló buzgalom.

Bethlen Gábor idejében kiforrott elvek alapján szervezkedett a kálvinista egyház és felhasználta az oláhok körében már némileg elterjedt kálvinistaságot, sőt a maga szempontjai szerint tovább folytatta a térítést. A kifejezetten egyházi misszióba a kulturális probléma annyira bele volt olvadva, hogy azt szétválasztani akkor merőben lehetetlen volt. Már pedig akkor ezt a kettős missziót Erdélyben egyik egyház sem szolgálhatta a társadalomépítésre nézve jobban, mint a kálvinista. A katolikus, a melyben szintén nagyfokú ilyenemű erő volt, Erdélyben a XVII. század elején minden tekintetben hátramaradt, elerőtlenült. Míg Magyarországon az ellenreformáció hatalmas szociális tényezővé tette ismét a római katolicizmust, addig Erdélyben működésének alig volt tere. A luteránus egyház egészen német nemzetivé szervezkedett, az unitárius pedig épen a kálvinizmussal folytatott harczi után a kálvinista fejedelmek alatt hanyatlásnak indult és számbeli erejéből is veszített. Különbben is, tagadhatatlan tény, hogy az orthodox kálvinizmus s maga Bethlen Gábor is ellenszenvezett az unitarizmussal majd annyira, mint a katolicizmussal s ha éppen üldözőbe nem is vette, de akadályozni próbálta

érvényesülését. A kálvinizmus a székelyek és magyarok nagy részének vallása volt, fejedelmi támogatásban részesült, teljesen a magyar gondolkozáshoz idomult s a benne rejlő szociális és etikai erőnél fogva akkor legalkalmasabb volt arra, hogy társadalomépítő tényező legyen.

Bethlent vallási meggyőződése is kényszerítette arra, hogy az oláhokat a maga vallása híveiül nyerje meg, de ezen felül világosan tudta, szavakban is kifejezte, hogy a kálvinista hit és egyházszervezet által kulturális hatás alá fogja őket vonni. — Ezért a magyarokkal ugyanazon egyház kötelékébe sorozta az áttért oláhokat, de nemcsak hogy nem próbálta őket megmagyarosítani, hanem követelte, hogy templomi szerzetéseiket anyanyelvükön végezzék.

A kálvini szellem demokratizmusa talán sehol olyan tudatos formát nem öltött, mint Bethlen Gábor országépítő programjában, mert ez a nagy fejedelem általa egy alacsony színvonalon álló népet akart a kultúra magasabb régióiba vonni, hogy aztán valamikor a politikai életben is számottevő elemmé növekedjék. A híggattabb oláh tudósok ezt maguk is elismerik, sőt azt is bevallják, hogy az avult ószláv nyelv és kultúra helyébe a maguk nemzeti jellegét ez a kálvinizáló törekvés segítette a fejlődés útjára. Az oláhok áttérítése nem sikerült sok mindengátló körülmény miatt, de azért oláh kálvinista gyülekezetek szép számmal voltak s általuk az egész oláhság egy magasabb kultúrfok fejlődési irányába tereltetett.

A társadalomépítő program koronája az iskolaügy s ezzel együtt a szellemi művelődés gazdag támogatása volt. E tekintetben Bethlen Gábor intencziói sokkal komolyabb s a jövő fejlődés szempontjából mérhetetlenül nagyobb eredménnyel jártak, mint ahogy azt általában hiszi és tudja a közvélemény. Csakhogy ezt az eredményt a későbbi évtizedek története mutatja meg világosan.

Bethlen Gábornak iskolaépítő és iskolasegítő mozgalma eléggé ismeretes történeti tény. Okleveles emlékek tanuskodnak arról, hogy alapítványokkal, vagy adományokkal támogatta a kassai, debreceni, váradi, huszti, nagybányai, nagyszombati (ref.), dési, kolozsvári, marosvásárhelyi, székelyudvarhelyi és enyedi skólákat s gazdag dónációval vetette meg alapját a gyulafehérvári kollégiumnak, a melyből Erdély állami egyetemének kellett volna kifejlődnie. A felsorolt iskolák közül többről végrendeletében is megemlékezik. De különösen két iskola köszönheti Bethlennek nemcsak anyagi fundáltatását, hanem századokon keresztül átöröklődő hivatástudatát is, a kolozsvári és a gyulafehérvár—nagyenyedi kollégiumok. Egyiket sem ő alapította, de általa emelkedett mindkettő Erdély közoktatásában és művelődésében vezető tényezővé és irányadóvá. A gyulafehérvári gazdag adományaival s szerető gondoskodásával egyetemi színvonalra emelte; a kolozsvári pedig azáltal

lett triviális skólából főiskolává, hogy az 1622. évi országgyűlés rendje a fejedelem egyenes felhívására jelölték meg a „farkas-uccai pusztá telket, amely akkor *vacal-t*“ az alapítandó kollégium helyéül. Akkor mindjárt nem lett belőle kollégium, de ezen országgyűlési végzés alapján költözött erre a telekre az óvári református iskola akkor, a mikor a fehérvári már hanyatlásnak indult s nagy professzora, Apáczai Cseri János kénytelen volt ide menekülni. E két kollégium kifejlesztett tanügyi rendje, kormányzata, szelleme terjed el később a többi református iskolákban, az idővel kollégiummá emelkedett székelyudvarhelyi, marosvásárhelyi és szászvárosi kollégiumokban, de hatásuk nem maradt el az unitárius és katolikus iskoláknál sem, csakhogy természetesen mindenütt a sajátos egyházi célokhoz idomulva.

Ismeretes dolog, hogy a németországi reformáció a maga szervezte iskolákban a humanizmus szellemét tette a köznevelés alapjául, de aképpen, hogy azért az iskola mégis egyházi jellegű maradt. Ez a humanista iskolarendszer részben a protestánsok, részben a jezsuiták révén Magyarországon is elterjedt már a XVI. században, de Erdélyben jóval később vert gyökeret. A szászok iskolái az egyetemes fejlődésre keveset hatottak, mert csak a maguk szükségleteit szolgálták, János Zsigmond és Báthory István nagyszerű kezdeményezései alig, vagy éppen nem jutottak túl a kezdeten. Bethlen Gábor trónrajutásakor csak alsóbb fokú iskolák voltak Erdélyben, amelyekben tanítottak ugyan latinul is, de magasabb képzést, igazi tudományos műveltséget nem nyújtottak s így ezt csak azok szerezhették meg, akik elég vagyonosak voltak arra, hogy külföldi iskolákba mehessenek, vagy akiket főúri vagy fejedelmi támogatás juttatott el a külföldi egyetemekre. Ilyen kevés volt, mindenestre kevés arra, hogy általuk az erdélyi társadalom kulturfoka emelkedhessen. Pedig a társadalómépítő politika egyetemes kulturális emelkedést kívánt, ezt pedig csak a hazai oktatásügyi kifejlesztésétől lehetett várni.

Bethlen is azon kezdte, hogy tehetséges ifjakat segített Heidelbergbe vagy más németországi protestáns egyetemre menni, hogy azok hazatérve professzorok és skólamesterek legyenek. Ezekről várta az erdélyi kálvinista papságnak s majd általuk az erdélyi népnek kulturális értelemben vett nemesítését.

1622-ben az országgyűléssel mondatta ki egy akadémiai fokú iskola fundálását, a mely élete utolsó éveiben Gyulafehérvárt meg is nyílt. Valószínűleg több ilyen iskolát is akart idővel alapítani, azonban korai halála abban is meggátolta, hogy a gyulafehérvárit teljesen kifejlessze. Nem is fejtett azzá, a mivé ő akarta tenni, de Bethlen Gábor tudatosan átgondolt terveit úgy ez, valamint a nyomán támadt többi erdélyi iskola nagyjában mégis megvalósította.

Bethlen Gábor példamutatására nemsokára mások is, és pedig minden felekezeten levők érdemes és méltó dolognak tartják az iskolák segítségét és alapítását, de mivel Erdélyben a XVII. században még állandóan a kálvinista egyház az uralmon lévő társadalmi ható tényező, azért különösen a kálvinista iskolák szelleme hatott erősen, következetesen és jótékonyan az erdélyi művelt középosztály kialakulására.

A Bethlen-kollégium történetének legavatottabb és legobjektivebb megírója állapítja meg erről az iskoláról, de mi általánosíthatjuk az egész XVII. századbeli erdélyi magyar közoktatásra, hogy az a szó legnemesebb értelemben *nemesítő misszió* volt. Az a tudományos és vallásos szellem, a mely a gazdag fundációk által a legszegényebb néposztályt is átjárhatta az iskolákból, valóban országos jelentőségű kulturiényezőkké tette ezeket az alma matereket, mert ezer és ezer családot emeltek a műveltség magasabb fokára. Számuknál és erejükénél fogva a kálvinista iskolák voltak a vezetők s így a kálvinizmus szelleme általuk a fejlődést szolgáló szociális erővé lett. A magyar vármegyék kisbirtokos nemessége, de különösen az eddig jóformán csak katonáskodó székely középosztály ezen iskolák által lett részese annak a műveltségnek, a mely akkor Európaszerte a legmagasabb kulturfokot jelentette. Ez eredetileg nem volt jellegzetesen magyar s egy tisztán magyar lélekből fakadt közoktatási szellem nem is fejtett ki nálunk sohasem, de az eredetileg olasz és hozzánk német hatáson keresztül érkező humanizmus eléggé áthasonult a magyar lélekhez s tartós, egységes közszellemet tudott teremteni. A kálvinizmus is, a humanizmus is idegen talajon virágozott ki, de annyira internációnális karaktere volt, hogy mindenütt nemzetivé tudott alakulni. Az erdélyi magyar iskolák magyar intézmények voltak, azzá fejlődtek s éppen abban áll el nem muló értékességük, hogy művelt, tudományos alapon nyugvó magyar középosztályt s ezáltal magyar közszellemet teremtettek. Ebben nemcsak a kálvinista iskoláknak van részük, hanem az unitárius és katolikus egyháziaknak is. Csak a kezdő szerep a kálvinistáké s legelsősorban *Bethlen Gáboré*.

Végrendeletében, alapító levelében, országgyűlési propozícióiban s más fennmaradt írásaiban félre nem érthető módon kifejezte, hogy *az oktatásügy támogatását politikai missziónak tartja*. Ő maga, a ki nem volt nagy tudású ember, de politikai éleslátása generális nézőpontra birta emelni, *világosan látta, hogy az erdélyi probléma a magyarság kulturfokának emeléséből áll*. A társadalmi konszolidáció csak akkor mehet végbe a magyarság vezető jellegének megtartásával, ha a műveltségben a számra és súlyra nézve is vezető magyarság az első helyen áll.

Erre a munkára ő jelölte meg az alapokat s utódja ezekre az alapokra épített. Az eredmény nem is maradt el, mert a XVII. sz.

végére már ezer és ezer magyar, székely, sőt oláh családot nemesítettek az erdélyi iskolák a műveltség magasabb fokára s teremtették meg azt az erdélyi középosztályt, a mely adta a XVIII. század tespedő korában a nemzeti erőt fenntartó papokat, tanítókat, tanárokat, községi jegyzőket táblabírókat és kisbirtokosokat, a kiknek konzervatív, de erősen nemzeti szelleme Erdélyt a magyarság számára fenntartotta.

*

Bethlen Gábor alkotó energiája országépítő, társadalomszervező munkájában nyilatkozott meg. Ezekben van hatásának örök értéke, mert ezek illeszthetők bele a kollektív fejlődés menetébe. Erdélyt a kialakulhatóság útjára vezette s egyben megjelölte a megoldandó problémákat. E problémák nála a XVII. század lelki világába burkolva nyilatkoznak meg s ennek a századnak eszközeivel igazodnak a megoldás felé. De a történetvizsgálat ki tudja bontani az örökké értékést a korszerű színezésből s a ki objektív igazságot, vagy ma is megoldásra váró problémát keres Bethlen Gábor századának zavaros, nyugtalan eseményfolyamában, az látó szemmel azt is megtalálja.

Erdély világhelyzete ma is az, a mi századokkal ezelőtt volt s ha sorsa még megoldásra vár, az a megoldás bizonyára csak a helyzetéből fakadó lehet. A napi események zürzavara elhomályosítja szemünk előtt a helyzet nagyszabású adottságát s ez a megítélésben s a sorsa intézésében is tévedésekre vezethet.

A történelem a fejlődés nagy arányait mutatja meg s így talán tisztább képet is ad a helyzetről. Nekünk úgy látszik, hogy Bethlen Gábor megértette Erdély helyzetét s országépítő munkája ebből a nagyszerű megértésből fakadt.

(Kolozsvár.)

Makkai Ernő.